

ρακτηριστικά ἐκάστου πολιτισμοῦ. «Ἡ τέχνη εἰς τὴν Ἑλλάδα», «Ἡ τέχνη τῆς Μεσοποταμίας» καὶ «Ὁ πολιτισμὸς τῆς Σαρδηνίας» ἀπετέλεσαν λαμπρὰν ἀπαρχὴν καὶ τὰ προγραμματισθέντα ἔργα «Ἡ τέχνη τῶν Κυκλάδων», «Ἡ τέχνη τῆς Νεολιθικῆς Ἑλλάδος», «Ἡ Μυκηναϊκὴ τέχνη», «Ἡ γεωμετρικὴ ἑλληνικὴ τέχνη», «Ἡ ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ τέχνη» καὶ «Ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ τέχνη», ἔργα διὰ τὰ ὅποια ἔχει ἤδη γίνῃ μακρὰ προεργασία, θὰ προσθέσουν τόσον εἰς τὸ ὅλον πρόγραμμα, ὥστε τοῦτο νὰ φαίνεται μετὰ τὴν ἔκδοσιν τούτων σχεδὸν συμπληρούμενον. Τὸ ἐπιχείρημα φαίνεται σχεδὸν ὑπεράνθρωπον, ἂν ληφθῆ ὡς βᾶσις ὅτι ἐκτελεῖται οὐσιαστικῶς ὑπὸ ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου· θὰ μάξει δέ τις τὴν ἀδάμαστον θέλησιν τοῦ ἀναλιβόντος, ὁ ὅποιος δὲν παρημποδίσθη ἀπὸ τὴν ἀναμέτρησιν τῶν κολοσσιαίων δυσχερειῶν τῆς ἐξευρέσεως τῶν ἀναγκαίων ὑλικῶν μέσων, τῆς προσπελάσεως τόσον ἀπεράντου ὑλικοῦ, τῆς ἀξιοποιήσεώς του διὰ τῆς φωτογραφίας, πολλάκις ὑπὸ συνθήκας πᾶν ἄλλο ἢ εὐνοϊκᾶς. Οἷοσδήποτε ἄλλος θὰ ἐδίσταζε νὰ τὸ ἀναλάβῃ. Ἄλλ' ὁ Χριστ. Ζερβὸς ἐπροχώρησε χωρὶς δισταγμοὺς καὶ μὲ αἰσιοδοξίαν τοιαύτην, οἷα χαρακτηρίζει μόνον τὸν πραγματικὸν ἔραστήν τῆς τέχνης. Ἄριστος μελετητὴς τῆς συγχρόνου τέχνης καὶ εἰς ἕκ τῶν κυριωτέρων πρωτοπόρων αὐτῆς, ἔκθυμος δὲ ὑποστηρικτὴς τῆς μὲ τὸ παγκοσμίου φήμης περιοδικόν του «Cahiers d' Art», κατώρθωσε νὰ ἀναπτύξῃ ἐντὸς του τὸ αἰσθητήριον τῆς πραγματικῆς τέχνης καὶ κινούμενος ὑπὸ τοῦ αἰσθητηρίου αὐτοῦ, ὡς τεχνοκρίτης πλέον, ἐζήτησε νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν τέχνην νὰ ἀναζητήσῃ νέας ὁδοὺς, νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ δημιουργικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ψηλαφήσεις τῶν νέων καλλιτεχνῶν διὰ νὰ τὰ ὑπογραμμίσῃ καὶ νὰ μὴ ἀφήσῃ νὰ καταπνιγούν. Μὲ τὴν αἰσθητικὴν του καιάρισιν ὑπεστήριξεν ὅτι πᾶσα πραγματικὴ τέχνη τοῦ παρελθόντος, ἀκόμη καὶ τῶν πρώτων σταδίων τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τὰ ὅποια τὴν ἀναδεικνύουν εἰς πραγματικὴν τέχνην, ὅσον καὶ ἂν αἰ ἐπὶ μέρους ἐπιδιώξεις, τὰ μέσα, τὸ περιβάλλον, ἢ βασικὴ κοσμοθεωρία εἶναι διάφορα. Ἐπομένως ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντληθοῦν ἐκ τούτων λαμπρὰ διδάγματα διὰ τὴν πρόοδον τῆς νέας τέχνης ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν μελέτην αὐτῶν καὶ ὅτι θὰ ἦτο ἐκ παραλλήλου δυνατόν νὰ τὰς πλησιάσωμεν καὶ νὰ τὰς γνωρίσωμεν περισσότερον, μὲ τὴν καρδίαν μᾶλλον παρὰ μὲ τὸν νοῦν.

Εἰς τὴν σειρὰν τῶν προγραμματισθέντων τόμων ὁ Ζ. ἠθέλησεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ δώσῃ ἰδιαιτέραν ἔξαρσιν εἰς τὴν εἰκονογράφειαν τοῦ Αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ· εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐκδώσῃ ὀγκώδη τόμον περιλαμβάνοντα ἐξόχως ἀντιπροσωπευτικὴν ἀπεικόνισιν τῶν διασωθέντων θησαυρῶν τοῦ κύκλου τούτου. Ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπεδείχθη

τοῦτο ἀδύνατον λόγῳ τοῦ πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια θὰ ἔδει νὰ ἀπεικονισθοῦν. Ἡ ὀρθὴ ἄλλως παρατήρησις ὅτι, παρὰ τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον τὸ ὅποιον δημιουργεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ κύκλου, ὑπάρχει σημαντικὴ διαφοροποίησις εἰς τὰς ἐπὶ μέρος περιοχὰς (Κυκλάδας, Ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, Τροίαν, Κύπρον κλπ.), ὑπεβोधήθησε τὴν ἀπόφασίν του νὰ διαπραγματευθῆ εἰς χωριστοὺς τόμους τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν τέχνην τῶν διαφόρων τομέων, ἀποφεύγων διὰ τῆς μεθόδου ταύτης νὰ περικόψη σημαντικὸν μέρος τοῦ ὕλικου, τὸ ὅποιον θὰ ἦτο ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ. Οὕτω ἐδόθη ἡ δυνατότης νὰ ἐμφανισθῆ εἰς ὄντως μνημειώδη μορφήν ὁ τόμος τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς τέχνης τῆς Κρήτης. Διότι ὁ Ζ., πλήρης ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸν τὸν ὅποιον τοῦ ἐγέννησεν ἡ νέα μακρὰ ἐπαφὴ μὲ τοὺς θησαυροὺς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, δὲν ἐφείσθη μόχθου καὶ δαπάνης διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ ἐμφασίσῃ ἄριστον τὸ ἔργον. Καὶ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἐπέτυχε πλήρως. Διὰ πρώτην φορὰν παρελαίνει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν ηὐτύχησαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, ἡ λαμπρὰ θεωρία τῶν διασωθέντων θησαυρῶν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τρόπον εἰς ἄκρον ἱκανοποιητικὸν καὶ μὲ ἀριστοτεχνικὴν φωτογραφικὴν ἀπόδοσιν τοῦ συνόλου ἢ, ὅσάκις ἦτο ἀνάγκη, τῆς λεπτομερείας. Ἀκόμη καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἐγνώρισαν ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς μινωικοὺς θησαυροὺς ἔχουν πολλὰ νὰ διδαχθοῦν, πολλὰ νὰ κερδίσουν εἰς αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν καὶ πολλὰ νὰ ἀνακαλύψουν εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου. Διότι ἡ φωτογραφία πολλάκις προσφέρει ὅτι ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ἐπισκέπτου δυσκόλως ἀνακαλύπτει. Μέγιστον δὲ εὐεργέτημα εἶναι νὰ ἔχη τις εὐκόλον ἐπιπτεῖαν ἐνὸς τόσον ἐκτεταμένου συνόλου. Τὰ λευκώματα τοῦ Μαργιάννη (*Antiquités Crétoises*², I - III, Candie 1912), τὸ βιβλίον τοῦ Helmuth Bossert, *Alt Kreta*, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἔκδοσιν, αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημειῶδες εἰς τέσσαρας τόμους λαμπρῶς εἰκονογραφημένον βιβλίον τοῦ Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos*, I - IV, τὸ ὅποιον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Μινωικοῦ Πολιτισμοῦ, ὑπελείφθησαν κατὰ πολὺ τοῦ νέου ἔργου εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς παρουσιάσεως τοῦ προϊστορικοῦ κύκλου τῆς Κρήτης.

Ὁ Ζ. ἀπέβλεψε περισσότερον εἰς τὸ νὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴν τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος παρὰ εἰς τὸ νὰ συλλέξῃ ἀπλῶς ὕλικόν διὰ μελέτην ἢ ἐπεξεργασίαν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν. Καὶ ἐπαρουσίασεν ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ ἀντικείμενα ἐκ τῶν ὁποίων διαφαίνεται ἡ ἰδιάζουσα πνευματικὴ θέσις καὶ καλλιτεχνικὴ διάθεσις τῶν Μινωιτῶν (διότι τῶν νεολιθικῶν Κρητῶν τὴν δημιουργίαν μόνον ἐν

εἶδει εἰσαγωγῆς εἰς ὀλίγα ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα παρέθεσε). Καὶ διὰ τὴν ὑποβοηθήσῃ τὸν χειριζόμενον τὸ βιβλίον εἰς τὴν ἀποτελέσειν ὀρθῆς ἀντιλήψεως καὶ ἀκριβοῦς ἐκτιμήσεως προέταξε καὶ ἐπέταξε διασαφηντικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει καὶ τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως ἀπέναντι τοῦ πρώτου μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὸ προτασσόμενον κείμενον παρενέθεσεν ὁκτὼ ἐγχρώμους πίνακας ἀπεικονίζοντας, βάσει ἐγχρώμων φωτογραφιῶν, καμαραϊκὰ ἀγγεῖα καὶ μινωικὰς τοιχογραφίας. Δι' αὐτῶν ἐζήτησε τὴν προσθήσῃ εἰς τὴν παραστατικὴν του ἔκθεσιν τὸ στοιχεῖον τοῦ χρώματος, καὶ ἡ προσθήκη εἶναι βασικὴ διὰ τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῆς μινωικῆς τέχνης, ἣτις τόσον χαίρεται μὲ τὴν ὠραιοχρωμίαν.

Μετὰ ἀπὸ μίαν σύντομον ἱστορίαν τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶλλον ἀπαριθμοῦνται παρὰ περιγράφονται αἱ παλαιότεραι, πρὸ τοῦ 1900, ἐπὶ τῆς ττυροκρατευμένης τότε Κρήτης μικραὶ ἀνασκαφαὶ ἢ ἔρευναι, αἱ ἀπὸ τοῦ 1900 μέχρι τοῦ 1935 ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἄρθουρου Ἐβανς, αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν ἢ σχολῶν (Ἀμερικανικῶν, Ἰταλικῶν, Γαλλικῶν, Ἀγγλικῶν καὶ Γερμανικῶν), αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, παρατίθεται μία ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τοῦ νεολιθικοῦ καὶ μινωικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, μὲ τὴν ὁποίαν κυρίως παρακολουθοῦνται αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν διαφόρων φυλετικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἔρχονται ἐξ ἀνατολῶν, ἐκ νότου καὶ βραδύτερον ἐκ βορρᾶ κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους (νεολιθικὴν, μινωικὴν προανακτορικὴν, παλαιοανακτορικὴν, νεοανακτορικὴν καὶ μετανακτορικὴν περίοδον), μέχρι τῆς τελικῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων, ἣτις θέτει τέρμα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, περιγράφονται ἐν συντόμῳ αἱ ἀλλεπάλληλοι περίοδοι ἀκμῆς διὰ τὰς ὁποίας ἀναζητοῦνται τὰ γενεσιουργὰ αἷτια, ἀναπτύσσονται μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν αἱ σχέσεις τῆς Μεγαλονήσου μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἢ ἐξάπλωσις τῶν μινωικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἀκολούθως τῶν κρητικῶν ἀποικιακῶν ἢ ἀπλῶς ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς ὀλόκληρον τὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου, ἐρμηνεύονται αἱ αἰτίαι τῶν μετακινήσεων καὶ τὰ ἀποτελέσματά των ὡς πρὸς τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης, καθορίζεται ἡ σχέση τοῦ μινωικοῦ μὲ τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν, ἀνασκοποῦνται τὰ αἷτια τῶν διαδοχικῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης καταστροφῶν καὶ τῆς τελικῆς παρακμῆς, διαγράφεται τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου διεδραματίσθησαν τὰ γεγονότα ταῦτα συμφῶνως πρὸς τὰς αἰγυπτιακὰς καὶ μεσοποταμιακὰς πηγὰς καὶ τὴν συνεσκοτισμένην ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν.

Ἀκολουθεῖ σημαντικὸν καὶ διεξοδικὸν κεφάλαιον ἐπὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας, εἰς τὸ ὁποῖον καταβάλλεται προσπάθεια νὰ γίνῃ σύνθεσις

τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπέδωσεν ἡ κρητικὴ ἀρχαιολογία, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς παραδόσεως καὶ πολὺ περισσότερον μὲ τὴν βάσιν ἢ ὁποία παρέχεται ἀπὸ τὰ στενὰ ἀνάλογα τῶν θρησκευτῶν τῆς Ἀνατολῆς κυρίως καὶ ὀλιγώτερον τῆς Αἰγύπτου, σύνθεσις τὴν ὁποίαν ἀπέφυγον νὰ παρουσιάσουν οἱ μέχρι σήμερον συστηματικώτερον ἀσχοληθέντες μὲ τὴν μινωικὴν θρησκείαν, ἄλλοι ἀπὸ ὑπερβολικὸν σκεπτικισμόν καὶ ἄλλοι λόγῳ τῆς μονομεροῦς ἐξετάσεως τῶν παραδοθέντων στοιχείων. Τὴν βάσιν τῶν ἀναλόγων ἐξῆρξεν ἰδιαιτέρως ὁ Ζ. πιστεύων, ὀρθῶς ὡς νομίζω, ὅτι αἱ καταπληκτικαὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν διαφόρων κύκλων τῶν ἀνατολικῶν θρησκευτῶν καὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τὸν παραστατικὸν κύκλον ἢ διαφωτίζεται διὰ τῶν τελετουργικῶν συμβόλων καὶ σκευῶν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς πολυγενιστικῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἕκαστος θρησκευτικὸς κύκλος ἀνεπτύχθη ἀνεξαρτήτως.

Διαισθανόμενος τὴν ἰδιαιτέραν ἀφοσίωσιν τῶν Μινωιτῶν εἰς τὴν θρησκείαν, παριστᾷ ὡς ὀλοκληρωτικὸν τὸν διαποτισμὸν τῆς μινωικῆς δημιουργίας ὑπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἐκφράσεως. Συμμερίζεται τὴν ἄποψιν τοῦ Ἐβανς, ὅτι αὕτη ἡ μινωικὴ κοινωνία καὶ τὰ διαπλασθέντα πολιτικὰ συστήματα ἐσχηματίσθησαν μὲ βάσιν θεοκρατικὴν. Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Μινωῖται, χωρὶς νὰ ἀπασχολοῦνται συνεχῶς μὲ τὴν θρησκείαν, εἶχον ἐσωτερικὴν ζωὴν θρησκευτικὴν, ἢ ὁποία δὲν τοὺς ἠμπόδιζε νὰ ζοῦν μὲ χαρὰν τὴν ζωὴν των. Πιστεύει ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἀνησυχία των πολὺ πιθανὸν τοὺς ὠδήγησαν εἰς καθαρὰν μεταφυσικὴν σκέψιν, ἣτις ἔφερον εἰς πείρας μυστηριακοῦ χαρακτῆρος, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ χάσουν τὸν αὐτοέλεγχον καὶ τὴν ἐπαφὴν μὲ τὴν πραγματικὴν ζωὴν. Διετήρησαν οὕτω διαυγὲς πνεῦμα καὶ πλήρη ἐπίγνωσιν τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον ἐπεζήτουν καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον ἔτεινον.

Δίδει ἀκολούθως εἰκόνα τῶν τόπων λατρείας, τῶν ἱερῶν σπηλαίων, τῶν ἱερῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων, τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, τῶν ὁποίων θεμελιακὸν στοιχεῖον εἶναι αἱ κρύπται μὲ τοὺς τετραγωνικοὺς πεσσοὺς - βαιτύλους, καὶ τὰ ὑπεράνω τούτων μετὰ κιόνων ἱερὰ δωμάτια. Ὁμιλεῖ συναφῶς περὶ τοῦ τελετουργικοῦ τῆς μινωικῆς θρησκείας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει καθαρμούς, αἱματηρὰς καὶ ἀναιμάκτους θυσίας, ὧν περιγράφει τὰ σκεύη καὶ ὄργανα, ἀνοθέσεις εἰδώλων καὶ ζφδίων, ὡς καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, μαγικὰς πράξεις, πομπὰς καὶ λιτανείας, ἱεροὺς χοροὺς κλπ. Ἰδιαιτέρως περιγράφει τὸ τελετουργικὸν τὸ σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τὴν προσφερομένην εἰς τὸν νεκρὸν καὶ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα.

Εἰσερχόμενος εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν λατρευομένων θεοτήτων παρατηρεῖ ὅτι ἡ κυριώτερα μορφή εἶναι ἡ θεὰ - σελήνη, ἔχουσα εὐρείαν ἐ-

ξουσίαν ἐπὶ τοῦ κόσμου, καὶ χαρακτηριζομένη ἀπὸ τὸ σύμβολόν της, τὰ διπλᾶ κέρατα ἢ τὴν ἡμισέληνον. Εἶναι ἡ θεότης αὕτη ἡ ὁποία μὲ τὴν ἐπίδοσιν τῆς καλλιέργειας γίνεται θεὰ μητέρα γῆ καὶ θεὰ τῶν ὑδάτων. Καὶ ἡ θεὰ - σελήνη ἔνωρις μεταβάλλεται εἰς θεὰν οὐρανίαν (τῶν οὐρανίων σωμάτων) καὶ γενικώτερον θεὰ τοῦ Σύμπαντος. Τὰ σύμβολα αὐξάνουν καθ' ὅσον ἡ μεγάλη θεὰν ἐμφανίζεται εἰς διαφόρους παραλλαγάς, καὶ ὁ πολυσυμβολισμὸς γίνεται λίαν χαρακτηριστικός, κατὰ τὸν Ζ., εἰς τὸν ὄριμον πλέον μινωικὸν πολιτισμόν. Ἡ θεότης ἀντιπροσωπεύεται ἢ συνοδεύεται ὑπὸ ἀστρικῶν ἢ οὐρανίων συμβόλων (ἴσως καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς καὶ ἡ σπεῖρα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην), ἱερῶν δένδρων, θάμνων, καρπῶν ἢ ἀνθέων, ζώων διαφόρων (μάλιστα τοῦ ταύρου καὶ τοῦ λέοντος), ἀκόμη καὶ πτηνῶν, ἐντόμων, ἑρπετῶν καὶ ὄντων τῆς θαλάσσης, μυθικῶν ὄντων, ὡς ἡ γρύψ καὶ ἡ σφίγξ. Αἱ μορφαὶ αὐταὶ τῆς θεότητος ἀπαντοῦν παραλλήλως μὲ τὴν ἀνθρωπομορφικὴν ἐμφάνισίν της. Περὶ ἄρρενος θεοῦ δὲν ὑπάρχουν, ὡς πιστεύει ὁ συγγραφεὺς, ἐνδείξεις· ἡ θεότης αὐτογονιμοποιεῖται καὶ προσλαμβάνει ἀκόμη καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν δι' ἄρρενα θεὸν μορφήν πολεμιστοῦ.

Τὸ περὶ τῆς μινωικῆς θρησκείας κεφάλαιον κλείει μὲ τὰ μᾶλλον ὑποθετικῆς φύσεως στοιχεῖα περὶ τοῦ μινωικοῦ ἱερατείου καὶ τῶν ὑπὸ τούτου τελουμένων τελετουργιῶν (μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριώτεραι ἦσαν αἱ τελεταὶ τῆς βλαστήσεως καὶ τὰ ταυροκαθάψια). Καὶ τὸ συμπέρασμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς καταλήγει εἶναι ὅτι ἡ μινωικὴ θρησκεία δὲν ἔγινεν ἐφιάλτης καὶ δὲν ἔφερεν τὴν δημιουργίαν πέραν τῆς ἀνθρωπίνης στάθμης, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν ὑπεβοήθησε νὰ γίνῃ πλήρης ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς λίαν ἐνεργοῦ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Τοὺς ὀκτὼ ὠραίους πολυχρόμους πίνακας ἀκολουθεῖ τὸ κύριον εἰκονογραφικὸν μέρος τοῦ βιβλίου, περιλαμβάνον 807 πρωτοτύπους φωτογραφίας εἰς 430 πίνακας. Παρέχονται κατ' ἀρχὰς χαρακτηριστικαὶ εἰκόνες τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τῆς Κνωσοῦ, τῶν Μαλίων, τῆς Φαιστοῦ, τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῶν Γουρνιῶν, τοῦ Νίρου Χάνι καὶ τῆς Τυλίσου, δύο χαρακτηριστικαὶ φωτογραφίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου Ψυχροῦ καὶ δύο τῶν πεδιάδων τῆς Μεσαρᾶς καὶ τοῦ Λασιθίου. Ἀκολουθῶς παρελαύνει πρὸ τῶν ὀμμάτων μας λαμπροτάτη ἡ σειρά τῶν φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων ἀντιπροσωπευτικῶν ἀντικειμένων πολιτισμοῦ ὄλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς μέχρι τῆς ὑπομινωικῆς, εἰδωλίων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων λατρείας, κεραμεικῆς εἰς διαφόρους ρυθμούς, λιθίνων ἢ μεταλλικῶν σκευῶν, ὄπλων καὶ ἐργαλείων, σφραγίδων, κοσμημάτων, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀντικειμένων, τοιχογραφημάτων,

δειγμάτων γραφῆς ἐπὶ πηλίνων πινακίδων κλπ. Μὲ ἰδιαιτέραν στοργὴν ἐπέδειξεν ὁ Ζ τὰ ἀντικείμενα τῶν παλαιότερων περιόδων καὶ πολλὰ ἐξ ἐκείνων τὰ ὅποια πολλοὶ θεωροῦν ὡς τελείως δευτερεύοντα, διότι ἀνήκουν εἰς τὰς τελευταίας περιόδους τῆς παρακμῆς, ἐνῶ πιστεύει οὗτος ὅτι παρέχουν ὅλως ἰδιαίτερον καλλιτεχνικὸν ἐνδιαφέρον. Πολλὰ δημοσιεύονται διὰ πρώτην φοράν, πλεῖστα δὲ ἄλλα ἐμφανίζονται ὑπὸ νέον ὅλως φῶς, διότι ἦσαν γνωστὰ μόνον ἐκ προχείρων δημοσιεύσεων, ἀτελῶν φωτογραφιῶν ἢ καὶ μόνον σχεδίων. Αἰσθάνεται τις ἀνέκφραστον χαρὰν συναναστρεφόμενος μὲ τὴν πληθὺν αὐτῶν τῶν καλλιτεχνικῶν ἀντικειμένων καὶ σχεδὸν ἔχει τὸ αἶσθημα ἐκείνου, ὁ ὅποιος, ἐπισκεπτόμενος ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν, χαίρει λαμβάνων ἀνὰ χειρὸς τὰ ἀντικείμενα καὶ θωπεύων αὐτά. Ἡ καλὴ φωτογραφία δίδει τὴν αἴσθησιν τῆς παρουσίας καὶ ἀναδεικνύει τὴν διακόσμησιν. Ἡ μεγέθυνσις μᾶς χαρίζει ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θὰ τὸ ἀντιπαρήρχετο τις χωρὶς νὰ τὸ παρατηρήσῃ. Πολλάκις παρέχεται ἢ εὐκαιρία νὰ παρακολούθησῃ τις τὸ ἀντικείμενον ἀπὸ διαφόρους ὄψεις, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτὸν διὰ τὸν ἐπισκέπτην τοῦ Μουσείου. Αἱ φωτοσκιάσεις ὑπογραμμίζουν τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τῶν εἰδωλίων, ἀναδεικνύουν τὸ περίγραμμα, δίδουν πλαστικότητα εἰς τὰ σώματα καὶ τὰς ἐσθῆτας. Ὅφείλει τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ ἀτελεύτητος σειρά τῶν εἰκόνων, μὲ τὴν ποικιλίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἔχουν τεθῆ ἕν διαδοχῇ, δὲν κουράζει τὸν χειριζόμενον τὸ βιβλίον. Πιστεύω ὅτι ὅσοι θὰ ἔχουν τὸ εὐτύχημα νὰ γνωρίσουν τὸ θαυμαστὸν ἔργον τοῦ Ζ. θὰ ἀποκτήσουν τὴν θερμὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἴδουν αὐτὰ τὰ πρωτότυπα εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου. Καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀποδεικνύεται τὸ ἔργον πολὺ εὐεργετικὸν διὰ τὴν τόνωσιν τοῦ τουριστικοῦ ρεύματος πρὸς τὴν Κρήτην, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν προσέλκυσιν τῶν ἐπιλέκτων. Αὐτοὶ θὰ διαισθανθοῦν ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ πρωτότυπον θὰ προξενήσῃ ἐξαιρετικῶς ἔντονον αἰσθητικὸν παλμὸν μὲ τὴν πλαστικότητά του εἰς τὸν χῶρον, μὲ τὴν ὑφὴν του, μὲ τὸ χρῶμά του, μὲ τὸ αἶσθημα τὸ ὅποιον δημιουργεῖ ὡς πρὸς τὸν χρόνον του, μὲ τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας του. Ἄν ἡσθάνθησαν δὲ τὴν ἱερότητα πολλῶν ἀπὸ τὰ παρουσιαζόμενα ἀντικείμενα καὶ ἂν ἐπέισθησαν ὅτι ἡ μινωικὴ δημιουργία εἶναι στενῶς δεμένη μὲ τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, θὰ ἐπιθυμήσουν ἀκόμη περισσότερον νὰ γνωρίσουν αὐτὰ τὰ πράγματα, τὰ ὅποια ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι φορεῖς ἑνός, ἔστω, μέρους τοῦ «μᾶνα» των. Αἱ φωτογραφίαι τοῦ βιβλίου σχεδὸν παρέχουν τὴν ὑφὴν τῆς ὕλης τῶν ἀντικειμένων, εἰς ἰκανὸν μάλιστα βαθμὸν ὥστε νὰ ἀντιλαμβάνεται τις ποίαν συγκίνησιν θὰ αἰσθανθῆ ὅταν εὐρεθῆ ἐνώπιον αὐτῶν καὶ χαρῇ τὴν θερμότητα τοῦ ἔλεφαντοστοῦ, τὴν αἴγλην τῆς φαγεντιανῆς, τὴν διαφάνειαν τῆς ὀρείας κρυστάλλου, τὴν

πάτιναν τοῦ μετάλλου καὶ τὴν μαλακότητα τοῦ πηλοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ ὀποῖος θὰ δοκιμάσῃ τὴν χαρὰν αὐτὴν θὰ γυρίσῃ ἀσφαλῶς καὶ πάλιν εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου διὰ νὰ διατηρήσῃ ὅσον εἶναι δυνατὸν πλέον πιστὴν τὴν φίλην εἰκόνα.

Αἱ ὥραϊαι φωτογραφίαι τοῦ ἔργου ὀφείλονται εἰς τὸν Γάλλον φωτογράφον καλλιτέχνην Jean Lavaud καὶ ἡ ὅλη ἐργασία φωτογραφίσεως ὑπεβοηθήθη σημαντικῶς ὑπὸ τῆς γραμματέως καὶ συνεργάτιδος τοῦ Ζ. Dora Vallier, ἡ ὁποία ἐπὶ πλέον ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνημέρωσιν.

Φυσικὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ προταχθῇ ἡ φωτογραφικὴ συλλογὴ τῶν ἔργων διὰ νὰ συγκεφαλαιωθοῦν ἀκολούθως τὰ αἰσθητικὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ ἓνα τεχνοκρίτην τόσον διαπρεπῆ, ὁποῖος εἶναι ὁ Χριστ. Ζερβός. Δὲν ἀρκεῖται οὗτος εἰς γενικὰς διαπιστώσεις ἢ εἰς ἔκφρασιν ἑνὸς ἐνθουσιασμοῦ, ἀμέτρου ἀλλὰ χωρὶς ἐπαρκῆ ἐξήγησιν. Ἡ τριακονταπενταετὴς πεῖρα τοῦ αἰσθητικοῦ τῆς συγχρόνου τέχνης τὸν φέρει ὄχι ὡς ἀπλοῦν παρατηρητὴν, ἀλλ' ὡς μετέχοντα τῆς μινωικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας ἀναλύει μόνον τὰς κυρίας ἐκδηλώσεις, ὅσας ἐκφράζουν τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα αὐτῆς. Ἀναγνωρίζει τὴν μινωικὴν δημιουργίαν ὡς παρουσιάζουσαν διπλοῦν χαρακτῆρα, ἀφ' ἑνὸς τοῦ μόλις προσβατοῦ καὶ λεπτεπιλέπτου καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ πλήρους σφρίγους ζωῆς πραγματικῆς, ὡς πηγάζουσαν ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν φύσιν τοῦ μινωικοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία τὸν βοηθεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ νὰ ἀναζητήσῃ τὰς αἰσθητικὰς ἀξίας εἰς τὴν ἐσωτέραν φύσιν του, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν του διὰ τῆς φύσεως.

Ὁ συγγραφεὺς περιέγραψε μὲ σαφήνειαν πῶς ἡ περιβάλλουσα φύσις ἐκίνησε τὴν φαντασίαν, τὴν ἐνεργητικότητα, τὴν περιέργειαν τοῦ μινωικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν ἔφερε νὰ τὴν παραστήσῃ μὲ τόσην δύναμιν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνεξάρτητον πλαστικὸν πνεῦμα. Ἐτόνισεν ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ μαγικοθρησκευτικὴ ἔξαρσις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως συνεβιβάσθη ἀπολύτως μὲ τὴν χαρὰν τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας καὶ ἀπολαύσεως καὶ προσφυῶς συνέκρινε τὴν μινωικὴν δημιουργίαν μὲ τὴν δημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦ συμβιβασμοῦ τούτου. Ὑπεγράμμισεν ὅτι πολλὰ διδάγματα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς μινωικῆς τέχνης ὄχι μόνον οἱ εἰδικοί, ἀλλ' ἰδιαιτέρως οἱ σημερινοὶ καλλιτέχνηαι δημιουργοὶ ἐπιλέγοντες μεταξὺ τῶν τότε αἰσθητικῶν ἀπόψεων καὶ προσαρμόζοντες αὐτὰς εἰς τὰς νεωτέρας αἰσθητικὰς ἀπαιτήσεις. Θὰ ἐβοηθοῦντο οὕτω εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς τέχνης ἀπὸ τὰ πλαίσια καὶ τὰς μορφὰς τὰς ὀ-

ποιίας επιβάλλει ἡ διάνοια. Ὁ Ζ. φέρει ὡς παράδειγμα τῆς γονίμου ἐπαφῆς μὲ τὴν μινωικὴν τέχνην τὸν ζωγράφον Πिकासό.

Δεικνύει ἀκολούθως τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς παραγωγῆς τῆς νεολιθικῆς καὶ ὑπονεολιθικῆς περιόδου τῆς Κρήτης, παρὰ τὴν συγγένειάν της μὲ τὴν σύγχρονον παραγωγὴν τῆς Ἀνατολίας, καὶ ἐξηγεῖ πῶς προῆλθεν ἡ βαθμιαία δημιουργία πραγματικῆς τέχνης. Εἰς τὴν πρωτομινωικὴν τέχνην διαστέλλει τὴν σχηματικὴν παράστασιν τῶν εἰδώλων, ἀπὸ τὴν συμβατικὴν πραγματιστικὴν τῶν λοιπῶν ἀντικειμένων. Ἰδιαιτέρως τονίζει τὴν πλαστικὴν ἀξίαν τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων, καὶ τὴν ποιητικὴν διάθεσιν ἡ ὁποία ἐκφράζεται εἰς ἔργα οἷα τὰ πλαστικὰ πρωτομινωικὰ ἀγγεῖα. Ἐκτιμᾷ τὴν δημιουργικὴν πνοὴν εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν κατασκευαστῶν τῶν ἀγγείων Μόχλου καὶ Μεσαρᾶς, ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ σχήματος καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ ὕλικου. Τοῦ παρέχεται ἡ εὐκαιρία νὰ δείξῃ ὅτι ἡ ταπεινὴ κεραμικὴ δύναται νὰ εἶναι φορεὺς σημαντικῶν ἀξιῶν, διότι εἰς τὴν πραγματικὴν τέχνην δὲν εἶναι τὸ θέμα τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν, ἀλλ' ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις. Καὶ ἀκριβῶς ἡ πρωτομινωικὴ κεραμικὴ δεικνύει εἰς ποῖον βαθμὸν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνέλθῃ ἡ ἔκφρασις αὕτη (ρουθμοὶ Πύργου, Ἀγίου Ὀνουφρίου, Βασιλικῆς, Μεσαρᾶς). Θαυμάζει τὴν συνδεδυασμένην ἐργασίαν τοῦ γλύπτου καὶ χαρακτοῦ - διακοσμητοῦ εἰς τὰς ἐλεφαντίνας πρωτομινωικὰς σφραγίδας, καὶ τὴν λεπτότητα γούστου καὶ ὑπέροχον τεχνικὴν εἰς τὰ ἔργα τοῦ χρυσοκόου. Ἡ δύναμις συνεχοῦς ἀνανεώσεως τῆς τέχνης κατὰ τὰς διαδοχικὰς φάσεις, διεπομένης ἀπὸ μίαν βασικὴν συνεχῶς ἐξελισσομένην δημιουργὸν σκέψιν, ὀρθῶς ὑπογραμμίζεται.

Τὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν τῆς ἐφήβου παλαιονακτορικῆς περιόδου παρακολουθεῖ εἰς τὴν μεγάλην διὰ πρώτην φορὰν ἀρχιτεκτονικὴν αὕτη ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἐκτεταμένα ἀνάκτορα, τῶν ὁποίων τὸ ἀκανόνιστον ὀφείλεται, ὡς πιστεύει, εἰς τὴν συνεχῆ ἐπαύξησιν. Ἀκολούθως εἰς τὴν πηλοπλαστικὴν τῶν εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα αὐτὴν τὴν φορὰν διακρίνονται διὰ τὴν μετὰ νηφαλιότητος ἀποδοθεῖσαν ζωὴν καὶ τὴν ἔκφρασιν εὐσεβείας. Ἐκτιμᾷ δεόντως τὴν ἐπὶ σκληρῶν ἡμιπολυτίμων λίθων γλυπτικὴν τῶν σφραγίδων. Δίδει ἐπὶ πλέον ὠραίαν ἀνάλυσιν τῆς πολυχρωμικῆς καμαραϊκῆς τεχνοτροπίας καὶ τῆς ἀκιδωτῆς ἢ ὄστρακοδέσμου παραλλαγῆς της καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνότης ἐμπνεύσεως διέπει τὴν μεγίστην πολυμορφίαν, πραγματοποιούσης τὸν ὑψιστον σκοπὸν τῆς τέχνης, τὴν μεταμόρφωσιν εἰς ἀπόλυτον τοῦ παρεχομένου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, χωρὶς νὰ παρασύρεται εἰς τὸν ἴλιγγον τοῦ ἀπείρου.

Τὴν ὑστερομινωικὴν περίοδον χαρακτηρίζει ὡς περίοδον ὀριμότητος, κατὰ τὴν ὁποῖαν συνεχίζεται ἡ αὐτὴ γραμμὴ ἀνόδου, ἄνευ διακο-

πῆς, μαρτυρούσης ἐπέμβασιν ξένου στοιχείου, ὡς τινες ὑπεστήριξαν. Ἡ γραμμὴ βαίνει μόνον ἐπὶ τὸ φυσιοκρατικώτερον. Τὸν τεχνίτην καταλαμβάνει ἕξ ὀλοκλήρου ἢ ἀφοσίωσις εἰς τὴν θεοποιημένην φύσιν, ἰδίως ἐκφραζομένην μὲ τὸν κόσμον τῆς βλαστήσεως καὶ τὸν κόσμον τῆς θαλάσσης. Περιγράφει τὸν ἀφάνταστον πλοῦτον τῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν νεοανακτορικὴν περίοδον, ἀντιανακλῶντα τὸν μέγαν συγκομιζόμενον ὑλικὸν πλοῦτον διὰ τοῦ ἐμπορίου, καὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου. Καὶ ὁ πλοῦτος τῆς παραγωγῆς ἐκφράζεται εἰς ὄλας τὰς μορφὰς τῆς τέχνης, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν γλυπτικὴν, τὴν μεταλλοτεχνίαν, τὴν κοσμηματοποιίαν, τὴν κεραμουργίαν, τὴν ζωγραφικὴν. Μὲ ἰδιαιτέραν ἀγάπην ὀμιλεῖ διὰ τὰ μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις ἀγγεῖα ἐκ σιτατίτου καὶ διὰ τὰ χαλκᾶ εἰδῶλια, διὰ τοὺς θαυμαστοὺς σφραγιδολίθους καὶ τὰς τοιχογραφίας. Τέλος ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσῃ ἀρχομένην παρακμὴν εἰς τὰ ἔργα τῆς τελικῆς νεοανακτορικῆς φάσεως, ὡς ἔπραξαν πολλοί· ἀναγνωρίζει ἀπλῶς μιὰν ἀπλὴν μετατόπισιν τοῦ κέντρου τοῦ βάρους εἰς τὴν σχέσιν πραγματικότητος καὶ καλλιτέχνου. Τὰ δημιουργήματά της παραμένουν πάντοτε ἀριστουργήματα.

Τὴν αὐτὴν θερμὴν συνηγορίαν συνεχίζει ὁ Ζ. διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς τελευταίας ὑστερομινωικῆς φάσεως, τὴν ὁποίαν πάντες οἱ ἐπιστήμονες ὠνόμασαν περίοδον παρακμῆς. Πολλὰ τῶν ἔργων της χαρακτηρίζει ὡς ἐξόχως ἐκφραστικὰ καὶ σχεδὸν μνημειώδη. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἔργα ὅπου ἐκορυφώθη ἡ σχηματοποιήσις τῶν μορφῶν ὁ δημιουργός, λέγει, δὲν ἔχασε τὴν αἴσθησιν τῆς ἀτομικότητος τῶν ἀντικειμένων καὶ ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ ἐκφράζῃ τὰ ἀόρατα καὶ μυστηριώδη δεσμὰ τὰ ὁποῖα ἐνώνουν τὴν πραγματικότητα μὲ τὸν δημιουργόν. Εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων πρόκειται περὶ συνυπάρξεως διαφόρων τρόπων ἐκφράσεως, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν παλαιολιθικὴν ἀκόμη περίοδον, μιᾶς φυσιοκρατικῆς, μιᾶς ἀπλοποιητικῆς καὶ μιᾶς γεωμετρικῆς διακοσμητικῆς. Αἱ τρεῖς αὐταὶ ἐκφράσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον παραλλήλως εἰς τὴν τέχνην. Ἄν ἡ τελικὴ καταστροφή δὲν διέκοπτε τὸν ροῦν, ἢ ἐπαναφορὰ ἰσορροπίας πραγματικοῦ καὶ ἀφηρημένου θὰ ἀπεκαθίστατο, ὡς τείνει νὰ ἀποκατασταθῇ εἰς τὴν σύγχρονον τέχνην. Τὰ μεγάλα πῆλινα εἰδῶλα ἀπὸ τὸν ὑπομινωικὸν συνοικισμόν τοῦ Καρφιοῦ Λασιθίου φαίνεται ὅτι τὸ ἀποδεικνύουν.

Τὸ βιβλίον κλείει μὲ δύο κεφάλαια τὰ ὁποῖα ἐν συντόμῳ πραγματεύονται δύο ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα θέματα τοῦ μινωικοῦ κύκλου, τὴν γραφὴν καὶ τὴν χρονολογίαν, θέματα τὰ ὁποῖα τελευταίως ἐγένοντο λίαν ἐπίκαιρα ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν ἀναγγελθεῖσαν ἀποκρυπτογράφησιν καὶ ἀνάγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς

ἡπειρωτικῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν συζητουμένην βράχυνσιν ἢ ὀλοκληρωτικὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ἐπικρατήσαντος χρονολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἔβανς. Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον, γραφὲν ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος τὴν παροῦσαν κριτικὴν, συγκεφαλαιώνει τὸ ὅλον πρόβλημα, ἐκθέτει τὰ διάφορα χρονολογικὰ συστήματα καὶ προτείνει ἐφαρμογὴν συστήματος πολὺ πρακτικωτέρου, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς κρατούσης περὶ τὴν μινωικὴν χρονολογίαν συγχύσεως.

Μεταξὺ τῶν δύο κεφαλαίων παρεντίθεται χάριτος σημειῶν τὰ κύρια σημεία εἰς ἃ ἀνευρέθησαν νεολιθικαὶ ἢ μινωικαὶ ἀρχαιότητες, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος εἰς τὸ βιβλίον.

Αἱ ἐπιτασσόμεναι σημειώσεις περιέχουν ἱκανὸν μέρος τῆς μινωικῆς βιβλιογραφίας, ἣτις συμπληροῦται εἰς τὸ τέλος. Ὁ χειριζόμενος τὸ βιβλίον δέον νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς πίνακας καὶ τὰς διορθώσεις.

Ἔργα τόσον μνημειώδη ὡς τὸ τοῦ Ζ. ἴστανται ὑπεράνω πάσης κριτικῆς. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι κατ' οὐδὲν μειοῦται ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου καὶ οὐδόπως ἀφαιρεῖται τι ἀπὸ τὸν θαυμασμὸν τὸν ὁποῖον αἰσθανόμεθα ἀπέναντι μιᾶς τόσον ἐξόχου προσπαθείας, ἂν προστεθοῦν ἐνταῦθα γενικαὶ καὶ εἰδικαὶ τινες παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἴσως, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει κατὰ τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου, ἀναμενομένην ὡς λίαν προσεχῆ, θὰ τὸ ἐμφανίσουν ἀκόμη τελειότερον. Ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶναι ὁ εἰδικὸς ἀρχαιολόγος, ἀλλ' οὔτε θέλει νὰ εἶναι· ἢ κούσεν ὅμως καὶ θέλει πάντοτε ν' ἀκούῃ τὴν γνώμην τῶν εἰδικῶν. Εἶναι ἀκόμη βέβαιον, ὅτι πολλὰ πράγματα διέφυγον ἀπὸ τὸν ἔλεγχόν του καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ὑφισταμένης εἰσέτι τεχνικῆς ἀνεπαρκείας, τῆς ἐλλείψεως ἱκανοῦ χρόνου καὶ ἐπαρκῶν βοηθουσῶν δυνάμεων.

Ὁ συγγραφεὺς ἐστηρίχθη ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (μὲ μίαν μόνον ἐξαίρεσιν, τὸν λατρευτὴν τοῦ Leyde πίν. 496 - 497). Ἡ μονομέρεια αὕτη στρεῖ τὸν χειριζόμενον τὸ ἔργον ἀπὸ τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ πολλὰ μινωικὰ ἀριστουργήματα, εὕρισκόμενα εἰς ἐπαρχιακὰς συλλογὰς τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἱατροῦ Γιαμαλάκη, εἰς τὸ Ashmolean Museum καὶ εἰς τινὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἢ ἀμερικανικὰ Μουσεία.

Παρατηρεῖ τις παραλλήλως μίαν σχετικῶς ἀνισόμετρον ἀντιπροσώπευσιν τῶν διαφόρων περιόδων καὶ τῶν διαφόρων καλλιτεχνικῶν πεδίων δημιουργίας. Ἀποκτᾷ τις τὴν αἴσθησιν ὅτι ὁ Ζ. ἤρχισε τὴν ἐργασίαν ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν παλαιότερων περιόδων καὶ κατεδαπάνησεν εἰς αὐτὰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν δυνάμεών του, ὥστε νὰ μὴ δυνηθῆ νὰ παρακολουθήσῃ ἀναλόγως τὰς λοιπὰς περιόδους. Ἴσως ὅμως τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του κλίσιν πρὸς τὰ βήματα πρῶ-

της γενέσεως· ἱκανῶς ἐξ ἄλλου ἀντεπροσωπεύθη ἢ ἐσχάτη (μετανακτορικὴ) φάσις, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἐπίσης αἰσθάνεται ἰδιαιτέραν ἔλξιν. Θλίβεται τις διότι αἱ μινωικαὶ τοιχογραφίαι δὲν ἀπεικονίσθησαν ἐπαρκῶς (τινὰ τῶν πλέον γνωστῶν θεμάτων δὲν περιελήφθησαν καὶ ἠγνοήθησαν τὰ σημαντικὰ εἰς τεμάχια τοιχογραφήματα). Ἴσως ὁ Ζ. ἐπίστευσεν ὅτι ἡ τοιχογραφία μόνον ἐγχρωμος ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῆ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγχρώμων πινάκων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι μέγας. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι θὰ ἔδει νὰ καταβληθῆ μεγαλυτέρα προσπάθεια εἰς τὸ νὰ περιληφθοῦν περισσότεροι καὶ καλύτερας ποιότητος ἐγχρωμοὶ πίνακες, ἀφοῦ τὸ χρῶμα εἶναι ἐν τῶν κυριωτέρων στοιχείων τῆς μινωικῆς δημιουργίας. Θὰ ἐπεθύμει τις λ. χ. νὰ ἴδῃ περισσότερα ἐγχρωμα καμαραϊκὰ ἀγγεῖα. Φαίνεται, εἰς τὴν τεχνικὴν ἀνεπάρκειαν ὀφείλεται ἢ ὄχι ἀπολύτως ἀκριβῆς ἀπόδοσις τῶν χρωμάτων τῶν τοιχογραφιῶν, διότι, καθ' ὅσον ἐνθυμοῦμαι, αἱ ἐγχρωμοὶ φωτογραφίαι εἶχον θαυμασίαν ἐπιτυχίαν. Θὰ ἠῦχετό τις νὰ ἀντεκαθίσταντο αἱ ἀπεικονίσεις πολὺ ἰσχυρῶς ἀναστηλωμένων τμημάτων τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ (εἰκ. 9 - 12) μὲ ἄλλας, αἵτινες ἀποδίδουν διασωζόμενα ἐρείπια. Αἱ εἰκόνες 39 καὶ 40 τῶν Γουρνιῶν δὲν εἶναι ἀντιπροσωπευτικά, οἱ περιφερικοὶ ἢ κλιμακηδὸν ἀνερχόμενοι πλακόστρωτοι δρομίσκοι θὰ παρείχοντο καλύτερον διὰ χαρακτηριστικὴν ἀπεικόνισιν. Εἰς τὰς φωτογραφίας τῶν σπηλαίων (53 - 54) αἰσθάνεται τις πολὺ τὴν ἀπουσίαν τῆς χαρακτηριστικῆς εἰκόνης τῶν ἐντὸς τεμένους σταλακτιτῶν τοῦ Σπηλαίου τῆς Εἰλειθυίας. Οὐσιαστικαὶ παραλείψεις σημαντικῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι πολλαί, ἀλλὰ μὲ εὐχαρίστησιν θὰ ἔβλεπέ τις τὸ χρυσοῦν κόσμημα τῶν μελισσῶν ἐκ τῆς νεκροπόλεως Χρυσολάκκου τῶν Μαλίων, τὸ καρδιόσχημον περίαπτον μὲ ἕξ ἀνάγλυφα μικροσκοπικὰ μαγικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Ἀγίαν Τριάδα, τοὺς πελωρίους διπλοῦς πελέκεις τοῦ Μεγάρου Νίρου, τὸ μοναδικὸν ρυτὸν ἐξ ὀψιανοῦ τῆς Τυλίσου, τινὰς ἐκ τῶν καλύτερων ἀνακτορικῶν τριῶτων ἀμφορέων καὶ πίθων καὶ τὴν λίαν σημαντικὴν διὰ τὰς παραστάσεις τῆς σαρκοφάγον ἐκ Παλακάστρου. Παραλείπω τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὴν ἀπεικόνισιν ἐμπόδισεν ἢ μὴ εἰσέτι πρώτη δημοσίευσίς των, ἢ ὁποία δικαιωματικῶς ἀνήκει εἰς τοὺς ἀνασκαφεῖς. Εἶναι ἤδη ἀρκετὸν ὅτι ὁ Ζ. ἐζήτησε καὶ ἔλαβεν ἄδειαν δημοσιεύσεως ὄχι ὀλίγων ἀδημοσιεύτων σημαντικῶν ἀντικειμένων.

Προφανῶς ἡ ποικιλία καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἐναλλαγὴ κατὰ τὴν παρουσίαν ἀπησχόλησε περισσότερον τὸν συγγραφέα, παρὰ ἡ αὐστηρῶς κατὰ περιόδους καὶ εἶδη κατάταξις τοῦ ὕλικου. Ἄλλως θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος μία σχετικὴ ἀταξία κρατοῦσα κατὰ τὴν παρουσίαν ταύτην, καὶ ἡ ὁποία φέρει ποιάν τινα σύγχυσιν εἰς τὸν προσπαθοῦντα νὰ

σχηματίση σαφεστέραν αντίληψιν τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν παραλλαγῶν τῶν εἰδῶν δημιουργίας.

Ἡ σύγχυσις αὕτη ἐπετάθη διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν κατώρθωσε νὰ συσχετίση ἀκριβῶς τὰς δύο ἀνακτορικὰς περιόδους καὶ τὰς διαδοχικὰς φάσεις των, τὴν προηγηθεῖσαν καὶ ἀκολουθήσασαν περίοδον μὲ τὰς περιόδους τῆς χρονολογίας Ἐβανς, ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν διηρθρώθη μὲ βάσιν τὴν ἐξέλιξιν τῆς κεραμεικῆς. Εἰς τὴν σύγχυσιν ταύτην ἐξακολουθοῦν νὰ περιπίπτουν καὶ ἀρχαιολόγοι καὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀποφυγὴν ταύτης ἐπρότεινα τὴν χρησιμοποίησιν νέας διαιρέσεως μὲ βάσιν τὰς ἀνακτορικὰς περιόδους. Οὕτω ὁ Ζ. ἀπέδωσεν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον πλῆθος ἀντικειμένων, ἀνηκόντων ἀπλῶς εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῶν νέων ἀνακτόρων (MMIII). Ἐπίσης ἀπέδωσεν εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν τῆς οἰκοδομῆς τῶν ἀνακτόρων φάσιν, τὴν MMIA. Τέλος ἐχαρακτήρισε (σ. 504) τὴν YMIII περίοδον, ὡς τελευταίαν νεοανακτορικὴν φάσιν, ἐνῶ αὕτη εἶναι μετανεκτορικὴ. Εἶναι προφανὲς ὅτι δυσκόλως θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς κυρίους σταθμοὺς ἐξελίξεως, δημιουργῶν τομὰς εἰς τὸ τέλος τῆς πρωτομινωικῆς καὶ μεσομινωικῆς περιόδου. Μικροτέρα σύγχυσις εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία δημιουργεῖ χωριστὴν ὑπονεολιθικὴν περίοδον, ὅταν τοὺς χαρακτηριστικοὺς ρυθμοὺς τῆς περιόδου ταύτης (Πύργου, Ἄγ. Ὀνουφρίου, μονόχρωμα Μεσαρᾶς καὶ Ἀνατολ. Κρήτης) ἀνάγει εἰς τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον. Ὑπονεολιθικὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐκ τῶν τριῶν φάσεων τῆς πρωτομινωικῆς. Ἡ ἐξίσωσις ἐπὶ κεφαλῆς τῶν κεφαλαίων τῆς ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς (προανακτορικῆς μὲ πρωτομινωικὴν, πρωτοανακτορικῆς μὲ μεσομινωικὴν, νεοανακτορικῆς μὲ ὑστερομινωικὴν) εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένη, εἶχε δὲ ἐν ἐπὶ πλέον λυπηρὸν ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ προστεθῇ ἴδιον κεφάλαιον μετανεκτορικῆς περιόδου, καίτοι ἐσημειώθη ὀρθῶς ἡ διάρκεια τῆς νεοανακτορικῆς μέχρι τὸ 1400 π. Χ. Οὐσιαστικὴ δὲ συνέπεια τῆς οὕτω προελθούσης συγχύσεως εἶναι ὅτι κατέστη δύσκολον νὰ ἐρμηνευθοῦν ὠρισμέναι νέαι δημιουργίαι, ὡς ἡ πηλοπλαστικὴ, γνωσθεῖσα κυρίως διὰ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Πισκοκεφάλου, τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς φάσεως (MMIII), ὡς καὶ ἡ σύγχρονος τεχνικὴ τῆς φαγεντιανῆς, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παλαιοανακτορικῆς δημιουργίας (MMIβ - MMIIβ).

Σημαντικὴ ἔλλειψις τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ παράλειψις πίνακος τῶν εἰκόνων, ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον ὀδυνηρὰ καθ' ὅσον ἡ κατάταξις των δὲν εἶναι αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴ.

Εἰς τὰ καθ' ἕκαστα κεφάλαια ἃς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα :

Θὰ ἦτο ἴσως προτιμότερον νὰ ἐγίνετο ἀντὶ ἀπλῆς ἀναγραφῆς τῶν ἀνασκαφῶν ἀξιολόγησις τῶν σπουδαιότερων, παραλειπομένων τῶν δοκιμαστικῶν, τῶν ἀτελειώτων ἢ τῶν ὅλως μεμονωμένων· ἄλλως ὁ ἐξαντλητικὸς κατάλογος τῶν ἀνασκαφῶν θὰ ἔφερε πολὺ μακρὰν, χωρὶς νὰ προσθέσῃ τι οὐσιαστικόν. Ὄνόματα πολλῶν ἀνασκαφῶν παρελείφθησαν, ἐνῶ ἀνεγράφησαν ἄλλα μᾶλλον δευτερευόντων. Θεωρῶ παράλειψιν ὅτι δὲν ἐγένετο μνεία τοῦ ἀρχιτέκτονος - ἀρχαιολόγου Piet de Jong καὶ τοῦ ζωγράφου Stefani, ἀμφοτέρων ἐπὶ μακρὸν ἐργασθέντων ἐν Κνωσῷ καὶ Φαιστῷ. Θὰ ἦτο σκόπιμον νὰ προσετίθετο βραχεῖα ἱστορία τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀφοῦ μάλιστα εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ στηρίζεται τὸ βιβλίον.

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐξελίξεως τῆς νεολιθικῆς περιόδου δὲν διεστάλησαν σαφῶς κατὰ τὰ προϊόντα τῶν αἰ τρεῖς φάσεις. Εὐρίσκω ὅτι γενικῶς ὑπετιμήθη πολὺ ἡ κρητικὴ νεολιθικὴ παραγωγὴ ἀπέναντι τῆς παραγωγῆς τῆς Θεσσαλίας, Τρανσυλβανίας καὶ Ἰρὰν - Μεσοποταμίας. Ἡ ποικιλία τῆς χαρακτῆς διακοσμήσεως, ἡ θαυμασία στολίδωσις τῆς ἐπιφανείας, ἡ ἐξαιρετὸς ποιότης τῆς στιλβώσεως, ἡ ὑπαρξὶς λεπτοτάτων ἀγγείων καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ πολύχρωμος χρῶσις (μελετηθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Φαιστῷ) δὲν ἐξετιμήθησαν ὅσον ἔπρεπε.

Ἄτυχῶς τὰ προδυναστικά ἀγγεῖα δὲν εὐρέθησαν ἐντὸς κυθωρισμένων πρωτομινωικῶν στρωμάτων.—Ἐκ παραδρομῆς ἐσημειώθη ὡς χρονολογία τοῦ προχιτιτικῆς πολιτισμοῦ 2300 - 1200 π. Χ.—Εἶναι πολὺ ἀμφίβολον ἂν τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τῆς Οὔρ εἶναι τὰ πρότυπα τῶν χρυσῶν πρωτομινωικῶν κοσμημάτων.—Αἱ πρωτολιβυκαὶ σχέσεις δὲν ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτομινωικῆς περιόδου.

Αἱ πριγκηπικαὶ ἐπαύλεις καὶ αἱ εὐρύχωροι κατοικίαι δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον, ἀλλὰ εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς.—Τὸ κέντρον τοῦ βάρους κατὰ τὴν πρωτομινωικὴν περίοδον δὲν εἶναι μόνον εἰς τὴν Ἀνατολ. Κρήτην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νότιον Κεντρικὴν (πεδιάδα Μεσαρᾶς).—Οἱ Ἰωνες δὲν ἦσαν Μινυαὶ καὶ ὁ μεσοελλαδικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι μινυακός· ἐκ παρεξηγήσεως ὠνομάσθησαν ὑπὸ τοῦ Schliemann μινυακὰ ἀγγεῖα τὰ τεφρὰ μεσοελλαδικά.—Ἀποικιῶν μινωικῶν ἐγκατάστασις δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν ἐποχὴν παρὰ μόνον εἰς τὴν Φυλακωπὴν τῆς Μήλου.—Αἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολὴν δὲν φαίνονται ἄμεσοι· εἰσαγωγὴ κυλίνδρων τινῶν δὲν ἀποδεικνύει πυκνὴν ἐπικοινωνίαν· ὑπάρχουν ὅμως δεσμὰ συγγενείας, ἄγνωστον ἀπὸ πότε χρονολογούμενα. Εἰς ταῦτα ὀφείλονται αἱ ὁμοιότητες ἀντικειμένων τοῦ Σουμεριακοῦ κύκλου μὲ ἀντίστοιχα μινωικὰ ἢ ἀνάλογοι θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Ἀνατολίας.—Ἡ χρονολογία τῆς ἐλεύσεως εἰς τὴν Κρήτην τοῦ ἐκ διορίτου εἰδωλίου τοῦ Waset User δὲν εἶναι ΥΜΙΙ, ἀλλὰ ΜΜΙΙ.—Ὁ ρόλος τῆς Ἀνατολ. Κρήτης κατὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον δὲν φαίνεται δευτερεύων.

Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀσχολεῖται σχεδὸν μὲ τὸ ζήτημα τῆς αἰφνηδίας γενέσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἴτε κατὰ τὴν ἄποψιν περὶ εὐρέος ἀποικισμοῦ τοῦ Ἐβανς εἴτε κατὰ τὴν ἄποψιν περὶ ἐπιδρομῆς εἰς τὴν Κρήτην τῶν Ἀχαιῶν καὶ μεταφορᾶς θησαυρῶν, τεχνιτῶν κλπ. τῶν Wace, Karo κ.ἄ., καίτοι φαίνεται παραδεχόμενος τὴν πρώτην, ἀφοῦ παραδέχεται τὴν καταστροφὴν τοῦ 1600 ὡς γεωλογικῆς φύσεως καὶ ὁμιλεῖ περὶ εὐρέος ἀποικισμοῦ τῶν νήσων.—Τὰ ὀνόματα εἰς γενικὴν πτῶσιν Oeneus, Spermous, Hélaïsos κακῶς ἀποδίδουν τὰ: Οἰνοῦς, Σπερμοῦς καὶ Ἐλαΐδος.—Τὸ χαρακτηριστικὸν εἰδῶλιον ἐκ τοῦ σπηλαίου Πατισοῦ τῆς εἰκ. 801, ἀφοῦ εἶναι ΥΜΙΙΙ, δὲν εἶναι δυνατόν

νά είναι προγενέστερον τοῦ 1400 καὶ ἀπέχει αἰσθητῶς τῆς χρονολογίας αὐτῆς.— Ἄντι Menhéperre Sénét γράφη Men - cheper - re - seneb, ἀντι Athaimenes γράφη Althaimenes.— Ἡ προταθεῖσα ἐξίσωσις τῶν Zakkara μὲ τοὺς Τεύκρους ἢ τοὺς κατοίκους τοῦ Ζάκρου εἰς οὐδὲν στηρίζεται.

Καίτοι ἀναγνωρίζω ὅτι ὀρθῶς ἐπέμεινεν ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὡς κυρίου κινήτρου τῆς μινωικῆς δημιουργίας, εὐρίσκω ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις ἐγένετο κατ' ἀσύμμετρον τρόπον, ὅστις εἶναι δυνατόν νὰ παραπλανήσῃ τὸν ἀναγνώστην. Ἀκολουθήσας τὰς εἰδικὰς μελέτας περιέλαβεν ἐξαντλητικούς καταλόγους τῶν Ἱερῶν Κορυφῶν καὶ τῶν Κρυπτῶν τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν, οὕτω δὲ παρουσιάζεται ἑλλιπὴς ἡ ἀναγραφή τῶν ἄλλου τύπου ἱερῶν δωματίων (τριμερῶν ἱερῶν, τοῦ ὁποίου νῦν τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα εἶναι τὸ ἱερόν τοῦ Μεγάλου Βαθυπέτρου, τῶν μετὰ θρανίου ἱερῶν, τῶν ἱερῶν σπηλαίων, τῶν ἱερῶν κρηνῶν κλπ.). Ἀντιδρῶν εἰς τὴν γενικὴν παραμέλησιν τῆς πλευρᾶς τῆς λατρείας οὐρανίων θεοτήτων ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, περιέστη ὁ Ζ εἰς τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον: εἰς τὴν παραδοχὴν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς οὐρανίων θεοτήτων, αἵτινες περιεβλήθησαν βαθμηδὸν μὲ πολὺ εὐρυτέραν, σχεδὸν καθολικὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς ποικίλας παραλλαγὰς μορφῶν (avatars). Εἰς τὸ τελευταῖον γενικεύεται μία σύγχυσις μεταξὺ θεότητος, συμβόλου, ἀκολουθίου ζώου καὶ τοῦ διεπομένου ὑπ' αὐτῆς κόσμου. Οὐσιαστικῶς δὲ τοῦ διαφεύγει ἡ σπουδαιότης, ἐντὸς τοῦ μινωικοῦ τελεουργικοῦ, τοῦ ἱεροῦ δράματος, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ νεαροῦ θεοῦ τῆς βλαστήσεως, τὸ ὁποῖον τόσαι παραστάσεις καὶ παραδόσεις βεβαιοῦν. Ἴσως τοῦτο συνέβη διότι ὁ Ζ. δὲν παραδέχεται τὴν λατρείαν τοῦ ἄρρενος ἰσχυροῦ θεοῦ οὔτε τοῦ νεαροῦ, ἔσαι μεταβαλλομένου, θεοῦ. Καὶ ὁμως τοῦ μὲν δευτέρου ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις, τοῦ δὲ πρώτου ἡ παραδοχὴ εἶναι ἀναγκαία λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ταύρου.

Καίτοι εἶναι πιθανὸν ὅτι πολλὰ σκεύη καὶ ἐργαλεῖα κοινῆς ἐμφανίσεως ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τελεουργικούς σκοποὺς καὶ ὅτι ἱερὰ ἔννοια ὑπεκρύπτετο εἰς τὸν τόσον ἐπιμόνως εἰκονιζόμενον κόσμον βασικῶν διακοσμήσεων (σπείρας, σβάστικα, ἀστέρος κλπ.), γλωρίδος, θαλασσιῶν ὄντων, εἶναι ἐπικίνδυνον νὰ προβάλλῃ τις τὴν σχέσιν τούτων μὲ τὴν θρησκείαν, διότι τότε οὐδὲν ὄριον θὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν προβολὴν ταύτην.— Ἡ ἱερὰ τελεουργία βεβαίως δὲν ἔχει σαφῆ ὄρια μὲ τὰς ἀθλοπαιδιάς καὶ ἄλλας θεαματικὰς ἐπιδείξεις, αἱ ὁποῖαι γίνονται πρὸς τιμὴν τῆς θεότητος. Ὅμως εἶναι ὀρθὸν νὰ μὴ γίνεταί σύγχυσις τῆς τελεουργικῆς πράξεως καὶ τῆς ἐορτασίμου ἐπιδείξεως, ἥτις εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ὀρισμένον συμβολισμόν.

Ὅρθον θὰ ἦτο νὰ μὴ περιλαμβάνοντο εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἱερῶν σπηλαίων ταφικὰ σπήλαια (ὡς τὸ τῆς Μαρωνιάς) ἢ σπήλαια διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπῆρξαν τόποι λατρείας (ὡς τὸ τοῦ Μιαμοῦ ἢ τὸ τοῦ Καστελλίου Πεδιάδος). Τοῦ σπηλαίου Ψυχροῦ ἡ ἀκμὴ δὲν εἶναι εἰς τὴν ΜΜ, ἀλλὰ εἰς τὴν ΥΜ ἐποχὴν. Τὸ σπήλαιον Ἀρκαλοχωρίου δὲν εἶναι εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Δίκτης. Ποῖον ἦτο τὸ σπήλαιον πλησίον εἰς τὸ Νίρου Χάνι; (σ. 29).— Γράφη Mazà ἀντι Mazal (σ. 30), Edichtis ἀντι Entichtis. Καίτοι αἱ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἱερᾶς χρήσεως τῶν χρωμάτων κυανοῦ καὶ ἐρυθροῦ εἶναι ὀρθαί, φαίνεται ὑπερβολὴ ἢ ὑπόθεσις ὅτι πτηνὰ ἢ τετράποδα ἢ φυτὰ ἐζωγραφήθησαν κυανᾷ ἢ ἐρυθρᾷ διὰ μαγικο - θρησκευτικὸν λόγον. Τὰ χρώματα ταῦτα εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα χρησιμοποιούμενα τῆς ὡραιοχρωμικῆς κλίμακος τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς.— Τὰ μετὰ μαστῶν σκεύη (ὡς τὸ τῶν Καλαθιανῶν τὸ ἀναφερόμενον

εἰς τὴν σελ. 36) δὲν φαίνονται τελετουργικά, οὔτε αἱ ἐξοχαί των ὑποδηλοῦν μαστοὺς (πρβλ. πολλὰ ἀνευρεθέντα νῦν ἐν Φαιστῶ).—Τὸ χρυσοῦν ἐξάρτημα μετὰ τοὺς μαστοὺς προέρχεται ἐξ Ἁγίου Ὀνουφρίου (ὄχι ἐκ Μόχλου) καὶ ὀρθῶς ἐγένετο διόρθωσις εἰς τὸ ὑπότιτλον τῆς εἰκ. 202 (ὄχι ὅμως εἰς τὸ κείμενον, σ. 36). Οἱ ἀνακαλυφθέντες θολωτοὶ τάφοι μετὰ στρογγύλον θάλαμον ΜΜΙΙΙβ χρόνων εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ Ἡρακλείου καὶ Κνωσοῦ (Τεκὲς καὶ Κεφάλαια) εἶναι δύο καὶ ὄχι εἷς μόνον.—Οἱ λίθινοι κέρνοι μετὰ τὰς πολλὰς κοιλότητος ἀνεκαλύφθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς οἰκίας καὶ ὄχι εἰς τάφους (σ. 38).—Ἀνεύρεσις δίσκων ζυγοῦ ἐγένετο εἰς πολλοὺς τάφους καὶ ὄχι μόνον εἰς τὸν τάφον τῆς Παχυλίμμου. Ἴσως τοῦτο ἔχει σχέσιν μετὰ ἀντίληψιν περὶ ψυχοστασίας.

Ἀμφιβάλλω ὅτι τὰ κέρατα τῶν ὑπονεολιθικῶν ἀγγείων Παρτίρων καὶ σπηλαίου Εἰλειθυίας ἔχουν σχέσιν μετὰ τὰ ἱερὰ διπλᾶ κέρατα. Ὁμοίως αἱ προεξοχαί τῶν ξιφῶν τοῦ σταυροσχήμου τύπου ἐκ Ζαφῆρ Παπούρας καὶ Σανατορίου Κνωσοῦ (σ. 42). Τὰ μηνοειδῆ διὰ μικροῦ σφόγγου ἐπαναληφθέντα κοσμήματα καμαραϊκῶν κυπέλλων δὲν δύνανται ἐπίσης νὰ ἔχουν ἱερὰν σημασίαν. Ἀμφίβολον εἶναι ἂν ὑπάρχη οἰοδήποτε συμβολισμὸς εἰς τὸν ἀστέρα - ρόδακα τοῦ ἐκ Πλατάνου πηλίνου ἀντικειμένου (εἰκ. 204), ἀφοῦ μάλιστα τοῦτο εἶναι πῶμα καὶ ὄχι περιάπτων.—Σημαντικὴ σειρὰ βαθμιδωτῶν πυραμιδωτῶν βάσεων διπλῶν πελέκεων ἀνευρέθη εἰς τὴν ἐπαυλιν τῆς Ἁγ. Τριάδος (σ. 43).—Ἡ πιθανὴ ἱερότης ὠρισμένων φυτῶν, ὡς τοῦ κρόκου καὶ τοῦ κρίνου, δὲν ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν γένεσιν των ἐκ βολβοῦ κεκρυμμένου εἰς τὴν γῆν, ἀλλ' εἰς τὴν μορφήν των. Εἶναι ὑπερβολὴ ἢ ἀναζητήσις ἱερᾶς σημασίας εἰς ἅπαντα τὰ παριστανόμενα ἄνθη ἢ βλαστούς.—Μοῦ μένει ἀκατανόητον τὸ σημειούμενον ὅτι τὸ εἰδώλιον τῆς ἐγκυμονούσης παριστᾷ τὴν γέννησιν ἑνὸς πιθήκου. Προφανῶς γίνεται σύμφυρσις δύο τελείως διαφόρων ἀντικειμένων, ἑνὸς ἐκ Γουρνιῶν καὶ τοῦ ἄλλου ἐξ Ἁγ. Τριάδος (σ. 47).

Ἡ παράστασις τοῦ γνωστοῦ σφραγιδολίθου ἐξ ὀρειᾶς κρυστάλλου, ὅστις λέγεται ὅτι εὑρέθη εἰς τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον, εἶναι προσφορὰ θαλασσίου τρίτωνος εἰς τὴν θεότητα καὶ ὄχι, ὡς καὶ ἄλλοι ὑπεστήριξαν, θεὰ σαλπίζουσα διὰ τρίτωνος (σ. 51).—Πολὺ ἀμφίβολον εἶναι ὅτι ἡ πρόχους τοῦ Κατσαμπᾶ (εἰκ. 701) παρίσταται πολύμαστος· κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα συνηλώσεως ἐλασμάτων μεταλλικοῦ σκεύους (πρβλ. ὁμοίαν δῆλωσιν ἤλων ἐπὶ σαρκοφάγων).—Ὁ Ζ. δὲν ἀναφέρει παραλλήλως μετὰ τὸ πηλίνον φορεῖον θεότητος ἢ ἱερείας (σ. 55) τὸ φορεῖον τῆς γνωστῆς κνωσιακῆς τοιχογραφίας (Palanquin Fresco).—Ἐπερβολὴ εἶναι ἢ ἀναζητήσις ἱερᾶς σημασίας εἰς παίγνια καθαρῶς ἀθλητικά, οἷα ἡ πάλη καὶ ἡ πυγμὴ (σ. 56).—Τέλος δεόν νὰ παρατηρήσω ὅτι πολὺ ὀλίγον ὁ συγγραφεὺς ὠμίλησε περὶ τῶν μινωικῶν δαιμόνων, οἵτινες παίζουσι, φαίνεται, σημαντικὸν ρόλον ὡς βοηθητικαὶ δυνάμεις τῆς θεότητος.

Ὁ Ἐβανς ἠρμήνευσε τὰ πρωτολιβυκὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχομένης πρωτομινωικῆς περιόδου ὡς ὀφειλόμενα ὄχι εἰς ἀπλὴν ἐπίδρασιν, ἀλλ' εἰς τὴν εἴσοδον εἰς τὴν Κρήτην ἑνὸς πρωτολιβυκοῦ φυλετικοῦ στοιχείου. Φυλετικαὶ συγγένειαι μετὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν πρωτολιβυκὴν - αἰγυπτιακὴν περιοχὴν ἐρμηνεύουν περισσότερο τὰς ὁμοιότητας ὠρισμένων ἀντικειμένων μετὰ ἀντίστοιχα τῶν περιοχῶν τούτων παρὰ ἢ ὑπόθεσις ὅτι οἱ Μινωῖται δημιουργοῦντες εἶχον πρότυπα σουμεριακά, βαβυλωνιακά ἢ πρωτολιβυκὰ.—Τὰ μικροσκοπικὰ λίθινα ἀγγεῖα δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ μόνον τῆς δευτέρας πρωτομινωικῆς φάσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς τελευταίας πρωτομινωικῆς καὶ τῆς πρώτης μεσομινωικῆς.—Ἐξ αἰτίας τῆς προ-

μνημονευθείσης συνδέσεως τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου μὲ τὴν πρώτην νεοανακτορικὴν φάσιν (MMIII) δὲν γίνεται διαστολὴ τῶν μορφῶν πρώτου καὶ δευτέρου ἀνακτόρου. Ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπάρχει αἰσθητὴ διαφορὰ.—Ἡ παλαιοανακτορικὴ τοιχογραφία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐλάχιστα λείψανα καὶ ταῦτα εἶναι πάντα καθαρῶς διακοσμητικά.—Ἡ πηλοπλαστικὴ τοῦ τύπου τῶν εἰδωλίων Πισκοεφάλου εἶναι γνωστὴ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων τῆς Κεντρικῆς Κρήτης (εἰδῶλιον Φαιστοῦ εἰκ. 460 καὶ κυρίως εἰδῶλιον Συλλογῆς Γιαμαλάκη, τὸ ἀποκληθὲν Βριτόμαρτις) πάντως εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν παραγωγὴν τῶν περιφῆμων εἰδωλίων ἐκ φαγεντιανῆς τῆς Κνωσοῦ.—Δὲν γίνεται, διὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω λόγον, σαφῆς διαστολὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς σφραγιδογλυφίας ἀπὸ τὴν νεοανακτορικῆν. Ἐπίσης δὲν δίδεται μὲ ἐνάργειαν τὸ μεταβατικὸν στάδιον ἀπὸ τὸν πολύχρωμον καμαραϊκὸν εἰς τὸν δίχρωμον νατουραλιστικόν, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἀντιπροσωπεύει ἡ πρώτη νεοανακτορικὴ φάσις.—Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς νεοανακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀναγράφονται ἀσαφῶς. Τὸ ἐνιαῖον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἔχει διαφύγει τὴν προσοχὴν τοῦ συγγραφέως.—Ἀσφαλῶς ὁ στεατίτης δὲν εἶναι ἡ συνηθεστέρα ὕλη διὰ τὰ λίθινα ἀγγεῖα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ τὸ ἀλάβαστρον καὶ τὸ μάρμαρον ἐκ στεατίτου κατασκευάζονται μόνον τὰ μὲ παραστάσεις ἀνάγλυφα ἀγγεῖα. Παραλείπει ὁ Ζ. ἀτυχῶς νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῶν ἐξ ἠφαιστειογενῶν ὕλικῶν (βασάλτου, λιπαρίτου ὀψιανοῦ) ἀριστουργημάτων ἐκ Κνωσοῦ, Ἀγ. Τριάδος καὶ Τυλίσου.—Τὰ νεοανακτορικὰ σχήματα τῶν σφραγιδολίθων δὲν εἶναι «πολὺ ποικίλα» (σ. 503), ἀλλ' οὐσιαστικῶς μόνον τρία ἢ τέσσαρα (φακοειδές, ἀμυγδαλοειδές, πεπιεσμένος κύλινδρος, κυρτὸν πρίσμα).—Ὡς περίοδον παρακμῆς χαρακτηρίζουν τὴν μετανεκτορικὴν μινωικὴν περίοδον οἱ ἐπιστήμονες ἀσφαλῶς μόνον ἐν ἀντιπαραβολῇ μὲ τὰς προηγηθείσας περιόδους τῆς ἀκμῆς ἐν τῷ συνόλω καὶ ἀπολύτως ἡ περίοδος δέον νὰ θεωρῆται ὡς ἀκμὴ. Ἀτυχῶς ὁ Ζ. δὲν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ σαφῶς μυκηναϊκοῦ χαρακτῆρος τῆς περιόδου ταύτης, ἀλλ' οὔτε περὶ τῆς μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἀγίαν Τριάδα καὶ τὴν Τύλισον, τῆς συνεχιζομένης εἰσέτι τοιχογραφίας καὶ ἰδίως τῆς ἐξαιρετοῦ τεχνικῆς (ὀπτήσεως, χρίσεως καὶ βερνικίου) τῶν ἀγγείων.

Εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς γραφῆς ὁ Ζ. παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ τὴν συνέχισιν τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς κατὰ τὴν MMIII περίοδον (πέλεκυς Ἀρχαλοχωρίου καὶ Δίσκος τῆς Φαιστοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ἀτυχῶς δὲν κάμνει λόγον).—Δὲν ἀναφέρει τὴν ἐξαιρετοῦ ἐργασίαν ταξινομήσεως καὶ δημοσιεύσεως κειμένων τοῦ Emmett Bennett, ὡς καὶ τὴν στατιστικὴν μελέτην τοῦ Ἑλληνοῦ Κτιστοπούλου (τὸν ὁποῖον ὅμως μνημονεύει εἰς τὰς προσπάθειάς ἀποκρυπτογραφώσεως).

Αἱ ἀπόψεις περὶ τῆς γλώσσης τῶν μινωικῶν πινακίδων τοῦ Georgien εἶναι διατυπωμέναι ὀλίγον ἀσαφῶς. Ὁ Ζ. προφανῶς ἐμελέτησε περισσότερον τὰς ἐργασίας τούτου παρὰ τῶν ἀποκρυπτογραφησάντων τὰς πινακίδας Ventris καὶ Chadwick. Οὕτω ὀλιγώτερον μᾶς γνωρίζει σχετικῶς μὲ τὴν προσπάθειαν τῶν δύο σοφῶν παρὰ περὶ τῆς ἐναντίον των ἀσκηθείσης κριτικῆς (ἰδίως ὑπὸ τοῦ Georgien καὶ τοῦ ὑπογράφοντος). Προφανῶς θέλει νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ τελικῶς διατυπούμενον συμπέρασμα, ὅτι εὕρισκόμεθα ἀκόμη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν βεβαιότητα ἀναγνώσεως καὶ ὀρθῆς ἐρμηνείας τῶν μινωικῶν πινακίδων, καίτοι ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια ἀποτελεῖ σημαντικὴν πρόοδον πρὸς τὴν τελικὴν ἐπιτυχίαν.

Ὁ χάρτης, ὅπου σημειοῦνται αἱ ἀρχαιολογικαὶ θέσεις, ἐγένετο μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν, καίτοι πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ ἔχῃ περιλάβῃ πάντας τοὺς νεολιθικοὺς καὶ μινωικοὺς χώρους.

Ἡ περὶ τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς Κρήτης βιβλιογραφία διὰ νὰ εἶναι ὅσον πρέπει χρήσιμος θὰ ἔδει νὰ εἶναι πληρεστέρα καὶ μᾶλλον συστηματική. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς εἰς τὰς σημειώσεις παρεννευρομένης βιβλιογραφίας εἶναι πολὺ δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος.

Οἱ πίνακες ὀνομάτων, ὕλης καὶ περιεχομένων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπεύσουν τὴν ἐκ τῆς παραλείψεως τοῦ πίνακος τῶν εἰκόνων προκύπτουσαν ἀγορίαν.

Τὰ ἔλαφρά μειονεκτήματα τὰ ὅποια ἐμφανίζει τὸ ἔργον τοῦ Ζερβοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μειώσουν αἰσθητῶς τὴν μεγίστην ἀξίαν του. Μειονεκτήματα πολὺ σοβαρότερα ἀπαντᾷ τις συχνὰ καὶ εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ βιβλία. Ἀντιθέτως αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἔργου, τόσον ὡς πρὸς τοὺς πίνακας ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ κείμενον, εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε νὰ καθιστοῦν ἐπιβαλλομένην τὴν ἀπόκτησιν αὐτοῦ δι' ὅσους ἔχουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν εὐρυτέραν αἰσθητικὴν μόρφωσιν καὶ βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως. Πᾶς ἔπαινος ὀφείλεται πρὸς τὸν μοχθήσαντα διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀληθῶς μνημειώδους ἔργου καὶ πᾶσα εὐχὴ ἐπιβάλλεται νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἐμφάνισίν του διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς προσπάθειάς.

N. ΠΛΑΤΩΝ

Διευθυντῆς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου

Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955, σ. 300, Taf. XVI.

Τὰ συνθετικὰ βιβλία τὰ διαπραγματευόμενα βασικά θέματα τοῦ προϊστορικοῦ κύκλου ὠρισμένης περιοχῆς εἶναι πολὺ ὀλίγα· ἀκόμη δὲ ὀλιγώτερα εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὅποια, στηριζόμενα εἰς τὴν συγκριτικὴν ἀρχαιολογίαν, πραγματεύονται γενικὸν θέμα διὰ τὴν εὐρεῖαν περιοχὴν τοῦ προϊστορικοῦ κόσμου, κατὰ τρόπον διδακτικὸν τῶν δεσμῶν τῶν διαφορῶν ἐντὸς αὐτοῦ κύκλων καὶ τῆς συνεξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ των. Διὰ τοῦτο τὸ βιβλίον τοῦ S. δέον νὰ χαιρετισθῇ μὲ ἰδιαιτέραν χαράν, διότι πραγματεύεται περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ συσχετίσει των μὲ τοὺς ἄλλους συγχρόνους προελληνικοὺς κύκλους. Εἰς τὸ ἔργον δὲν περιελήφθη ὁ κρητομυκηναϊκὸς κύκλος, διότι ἡ ἔκτασις τοῦ θέματος ἐπέβαλλε τὴν χωριστὴν τούτου διαπραγματεύσιν, ἣτις εὐχόμεθα νὰ γίνῃ λίαν προσεχῶς. Ὡς κάτω χρονικὸν ὄριον ἔχει τεθῆ τὸ ἔτος 2000 π. Χ., δηλ. ἡ ἀρχὴ τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ ἦτο πλέον καιρὸς νὰ ἐμφανισθῇ ἐν τοιοῦτον συνθετικὸν ἔρ-